

Министерство образования и науки, молодежи и спорта Украины

**Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова
Кафедра истории Древнего мира и Средних веков**

**Одесский археологический музей
Национальной академии наук Украины**

**Отдел археологии Северо-Западного Причерноморья
Национальной академии наук Украины**

ДРЕВНЕЕ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ

Выпуск X

Одесса

ФЛП «А.С. Фридман»

2013

ББК 63.3(237Ук.7)

Д 73

УДК 902/904

Рекомендовано к печати Ученым советом исторического факультета Одесского национального университета имени И.И. Мечникова.
Протокол № 6 від 26 лютого 2013 р.

Древнее Причерноморье. Выпуск X / Глав. ред. И.В. Немченко. – Одесса: ФЛП «А.С. Фридман», 2013. – 654 с.

Сборник «Древнее Причерноморье» составлен на основании материалов X Чтений памяти профессора П.О. Карышковского, международной конференции, которая состоялась в ОНУ имени И.И. Мечникова 11-13 марта 2013 г. Выпуск включает статьи по проблемам нумизматики, истории и археологии Северного Причерноморья, античной и средневековой истории, византиноведения, истории Европы раннего нового времени, историографии и т.д.

Редакционная коллегия:

Немченко И.В. – к.и.н., зав. кафедрой истории Древнего мира и Средних веков
ОНУ имени И.И. Мечникова, главный редактор

Демин О.Б. – д.и.н., зав. кафедрой новой и новейшей истории ОНУ имени И.И. Мечникова

Дзиговский А.Н. – д.и.н., профессор кафедры археологии и этнологии Украины
ОНУ имени И.И. Мечникова

Кушнир В.Г. – к.и.н., декан исторического факультета ОНУ имени И.И. Мечникова

Луговой О.М. – к.и.н., доцент кафедры истории Древнего мира и Средних веков
ОНУ имени И.И. Мечникова, технический редактор

Избаш-Гоцкан Т.А. – к.и.н., доцент кафедры истории Древнего мира и Средних веков
ОНУ имени И.И. Мечникова

Охотников С.Б. – к.и.н., зам. директора Одесского археологического музея НАНУ

Руссев Н.Д. – д.и.н., проф. Высшей антропологической школы (Кишинев, Молдова)

Самойлова Т.Л. – к.и.н., зав. Отделом археологии Северо-Западного Причерноморья НАНУ

Смынтына Е.В. – д.и.н., зав. кафедрой археологии и этнологии Украины
ОНУ имени И.И. Мечникова

Рецензенты:

Брумяк И.В. – д.и.н., директор Одесского археологического музея НАНУ

Сорочан С.Б. – д.и.н., зав. кафедрой истории Древнего мира и Средних веков Харьковского
национального университета имени В.Н. Каразина

Издание осуществлено при финансовой помощи Владимира Владимировича Левчука и Владимира Алексеевича Крава.

ISBN 978-966-96181-10-9

© Кафедра истории Древнего мира и Средних веков
ОНУ имени И.И. Мечникова, 2013

А.С. Яненко (Київ, Україна)

**ОКРУЖНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ ПЕРШОМАЙЩИНИ
імені Ф. ДЗЕРЖИНСЬКОГО У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1920-х – НА
ПОЧАТКУ 1930-х рр.: АРХЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ДІЯЛЬНОСТІ**

Археологічна діяльність музейних установ Української Соціалістичної Радянської Республіки впродовж 1919-1934 рр. – невід’ємна складова історії української археології, загалу вітчизняних археологічних досліджень зазначеного періоду. Музеї УСРР займалися організацією і проводили польові дослідження, лабораторно-камеральне опрацювання здобутих матеріалів, вивчення, систематизацію, введення до наукового обігу, популяризацію, охорону пам’яток археології та історії. Загальна кількість музеїв, які були залучені до розвитку вітчизняної археології у міжвоєнний період, коливалась у межах 50–60 музейних закладів. Важливе місце серед них посідав і «Окружний краєзнавчий музей Першомайщини імені Ф. Дзержинського», як у 1920–1930-х рр. називався Первомайський краєзнавчий музей. Він був осередком різнопланових краєзнавчих досліджень на території сучасних Миколаївської, Кіровоградської і Одеської областей.

Археологічна діяльність цього музею протягом другої половини 1920-х – на початку 1930-х рр. пов’язана, головним чином, із дослідженнями за участю Павла Васильовича Харламповича, частково висвітлена у наукових розвідках М.Т. Товкайла¹ і М.Ю. Ласінської². Водночас у історіографічному доробку й досі відсутні узагальнюючі праці з історії Первомайського музею у міжвоєнний період та систематизована інформація щодо комплексу досліджених пам’яток.

Метою даної роботи є дослідження розвитку польової археологічної діяльності «Окружного краєзнавчого музею Першомайщини» й визначення місця і ролі цієї інституції у становленні археологічної науки УСРР у другій половині 1920-х – на початку 1930-х рр.

«Окружний краєзнавчий музей Першомайщини імені Ф. Дзержинського» відкритий 18 грудня 1927 р. Установу розміщено у двоповерховому кам’яному будинку в «III частині міста по Радянській вулиці». Перший й другий поверхи використовували безпосередньо для потреб музею, підвал був зданий в оренду. Загальна виставочна площа приміщення сягала 430 м². Характеризуючи пристосованість будинку для потреб музею, П.В. Харлампович зазначав: «Помешкання зручне та світле, але злегка холоднувате і в першому поверсі трохи вохке»³. До складу установи увійшли відділи: природи, сільського господарства, історико-археологічний з нумізматичною колекцією. Штат окружного музею Першомайщини станом на 1 жовтня 1928 р. складався з двох працівників – наукового й технічного⁴. З січня 1930 р. штат збільшився за

рахунок ставки секретаря. Ці посади станом на 1 жовтня 1930 р. обіймали завідувач П.В. Харлампович, секретар В.О. Попатенко й технічний співробітник, ім'я якого в документах не зазначено. Науково-дослідну, науково-технічну, політосвітню роботу, а також адміністративно-господарські функції переважно здійснював завідувач установи⁵.

Павло Васильович Харлампович народився 4 лютого 1884 р. у с. Рогачі колишнього Брестського повіту Гродненської губернії (суч. Брестська область Білорусі)⁶. Закінчив юридичний факультет Варшавського університету. Працювати у музейній сфері розпочав з 1913 р.⁷ У 1921 р. обійняв посаду ученого секретаря музейної комісії Наркомату освіти (НКО) БСРР. З 1923 р. – організатор і директор Білоруського державного музею у Мінську⁸. Був членом історико-археологічної та етнографічної секцій Інституту білоруської культури НКО БСРР та викладачем Білоруського державного університету⁹. З травня 1927 р. призначений заступником директора Білоруського державного музею. З 1 грудня 1927 р. обійняв посаду завідувача новостворюваного «Окружного музею Першомайщини імені Ф. Дзержинського»¹⁰.

Архівні матеріали, які збереглися до нашого часу, та нечисленні публікації П.В. Харламповича не дають можливості у повному обсязі висвітлити археологічну діяльність окружного краєзнавчого музею. Серед музейних установ, які проводили археологічні дослідження у Північному Причорномор'ї (Зінов'ївський (Кіровоградський), Миколаївський, Одеський, Олешківський, Херсонський музеї), зазначена інституція була утворена найпізніше. Проте вже протягом першого року роботи музею П. В. Харлампович розгорнув широкі археологічні дослідження в межах сучасного Первомайського району Миколаївської області, ініціював збирання нумізматичних знахідок, доклав чимало зусиль до фіксації та охорони археологічних, історичних, мистецьких, природних пам'яток регіону. Збереглися свідчення про 17 археологічних місцезнаходжень, досліджених за участю П.В. Харламповича протягом 1928–1930 рр. (не враховуючи дослідницької діяльності вченого у складі Бузької експедиції НКО УСРР, очолюваної Ф.А. Козубовським). Культурна приналежність більшості з них, на жаль, не була визначена автором польових робіт. За вживаною впродовж 1920-х – 1930-х рр. культурно-хронологічною періодизацією обстежено пам'ятки доби «скорчених кістяків» (епоха бронзи), скіфосарматської доби, римського й татарського часів, пам'ятки «нагайців» (XIV–XV ст.).

Провідною формою археологічних досліджень пам'яток у цей період були фіксація, рекогносцировки і розвідки, що, головним чином, пояснювалось браком коштів і часу на проведення систематичних стаціонарних розкопок. Достеменно відомо, що розкопки були проведені

на п'яти археологічних місцезнаходженнях. Серед досліджених пам'яток переважали поховальні пам'ятки (кургани, курганні групи, курганні могильники/некрополі), також обстежувались поселення й фортеці.

Польові дослідження пам'яток старовини окружним краєзнавчим музеєм розпочато у 1928 р. Зокрема, у звіті про діяльність музею за період з 18 грудня 1927 р. по 1 жовтня 1928 р. зазначається: «20–21 травня зроблено розкопку Нагайського кургану, а восени оглянуто та зареєстровано з занесенням на мапу більш, як 100 курганів, які розташовані по лінії Первомайськ – Кам'яний міст – Конецьпіль – Станіславчик – Болеславчик – Синюхін Брід – Первомайськ»¹¹. Більшої конкретики результати проведених 1928 р. робіт знайшли у публікаціях П.В. Харламповича за 1930 р.¹², а також у звітах, надісланих до ВУАК¹³: неподалік с. Станіславчик оглянуто курганну групу доби бронзи з 12 насипів; Кам'яномістська курганна група досліджена в районі ст. Голти (м. Первомайськ), також зафіксовані курганні групи в урочищі «Гостра могила» неподалік с. Болеславчик, в околицях хутора Забари (с. Єрмолаївка), в урочищі «Паранівська могила» неподалік с. Кам'яна Балка, в околицях ст. Кінецьполь (с. Кам'яний Міст), неподалік хутора Орлянські, в урочищі «Котецова могила» (с. Синюхін Брід), в урочищі «Розкопана могила» (між населеними пунктами Первомайськ – Чаусове)¹.

У 1929 р. П.В. Харлампович продовжив дослідження курганних груп між населеними пунктами Первомайськ – Чаусове. У «Деннику розкопки кургана в околицях м. Первомайська 16-го серпня 1929 року» він зазначав: «16 серпня я продовжив розкопку кургана, що почав копати 20–21 травня 1928 року. Курган... знаходиться в 6,5 кіл. на північний захід від м. Первомайську, за «Розкопаною могилою», по дорозі до с. Чаусово–Забугського»¹⁴. 5 вересня 1929 р. проведені розкопки кургану доби бронзи неподалік с. Станіславчик¹⁵, протягом 27 вересня – 2 жовтня 1929 р. – кургану доби бронзи й решток фортеці (урочище Фортеця Батарєя) в околицях с. Богопіль¹⁶. У 1929 р. розвідки були проведені на курганному могильнику неподалік ст. Підгородня (с. Синюхін Брід)¹⁷. Директор Первомайського музею у 1929 р. здійснив фіксацію і первинний огляд багатощарового поселення в урочищі Миколина Брояка на річці Чорний Ташлик. У 1930 р. обстеження цього поселення було включено до плану робіт Бузької археологічної експедиції НКО УСРР (БОГЕС) (1930-1932 рр.). Безпосередні польові дослідження здійснював П. В. Харлампович, який водночас провів розвідки поселення скіфо-сарматської доби в урочищі «Карпенкова Балка» (с. Новоолександрівка)¹⁸.

У період з 1 жовтня 1929 р. по 1 жовтня 1930 р. внаслідок проведення польових досліджень, а також за рахунок дарування й купівлі

¹ тут і далі зазначено місцезнаходження за сучасним адміністративно-територіальним поділом

відділ природи музею Першомайщини поповнився різноманітними палеонтологічними знахідками: кістками мамонта з Первомайська (№1033), сіл Любашівка (інв. №927) і Капустинка (№986), зубами і кістками інших доісторичних та історичних тварин (9 екземплярів). Для історико-археологічного відділу було придбано до 400 артефактів, загальна кількість експонатів сягнула 650 номерів. За рік до музею надійшло: «1) до 20 кам'яних приладь і інших експонатів з р. Чорний Ташлик (з них 2 вістря до стріл від селянина С. Рябченка), 2) п'ять кам'яних сокир або частин їх з с. Дубіновки від Д. Т. Чабанюка, пос. Александрівки від В. А. Барталовського, с. Підгур'є від Л. Руденка, с. Семенівка від Г. М. Гересіменка, с. Синюхін Брід від П. В. Каратаєва; 6 бронзових частин од фібул і обручек (бронзової доби, з с. Орлова від Ф. Е. Мазура), 5 бронзових вістрів до стріл, 1 прясельце, 3 кам'яних баби (2 з с. Счасливі та 1 з с. Пігур'я), матеріали з розкопок двох могил із скорченими похованнями, 2 енкалпіони, колекція експонатів з Ольвії (до 140№№) тощо». Нумізматична колекція музею налічувала вже 2967 монет різного часу¹⁹.

Проте вже у 1930 р. систематичні польові дослідження «Окружного музею Першомайщини» були поставлені під загрозу через чергову адміністративну реформу УСРР, яка в межах республіки завдала значного удару музейній мережі. Ліквідація округ позначилась погіршенням умов роботи музеїв, витісненням їх у гірші приміщення, зменшенням фінансування й уваги, а також покликкала до життя непорозуміння щодо території наукової діяльності того чи іншого музею²⁰. Після ліквідації Першомайської округи та приєднання Первомайська до Одеської округи склалося «ненормальне бюджетове становище» Первомайського краєзнавчого музею. За невідомих для співробітників музею причин на 4-й квартал 1929/1930 бюджетного року для установи зовсім не було відкрито кредитів на зарплатню, господарчі та організаційні витрати. Музей декілька разів звертався до Одеської округової інспектури Наркомату освіти з проханням надіслати кошти на утримання музейної установи, але безрезультатно.

Занепокоєний безвихідним становищем музею П. В. Харлампович звернувся до Управління науковими установами НКО УСРР, наголошуючи, що «якщо вже й тепер є непорозуміння з кошторисом, що сягав на 1929-30 рік 7704 карб. 94 коп., – треба гадати, що під час ліквідації Одеської округи, становище музею, до якого приєднується ще й пересувний с/г фургон-музей з його окремим штатом і видатками (3000 карб.) – буде надзвичайно скрутним і навіть катастрофічним».

П. В. Харлампович зазначав, що ліквідація Первомайського музею є недоцільною через низку обставин. За короткий термін свого існування (два з половиною роки) музей встиг організувати краєзнавчу роботу і

утворити низку відділів, розгорнути широке різнопланове дослідження регіону, збір, вивчення й популяризацію пам'яток історії, культури та природи. Історико-археологічний відділ установи щороку поповнювався новими експонатами завдяки проведенню польових археологічних досліджень. Музеєм надруковано 2 видання анкети для збирання відомостей про палеонтологічні, нумізматичні, археологічні пам'ятки. П. В. Харлампович зібрав дані про місцезнаходження кісток мамонта й інших викопних решток, виявив два багат шарові поселення на Чорному Ташлику і в с. Добре (Вільшанський р-н, Кіровоградська обл.), дослідив й описав три скарби доби бронзи.

Директор музею не лише брав безпосередню участь у Бузькій археологічній експедиції, але й сприяв тому, що музей асигнував 200 карб. на дослідження цією експедицією археологічних пам'яток. Павло Васильович наголошував, що «в зв'язку з будівництвом «Богесу» і робітничого посольку біля нього і міста в майбутньому, збирання нових матеріалів щодо Побужжя необхідно зосередити в Першомайському музеї, що його згодом можна буде пересунути ближче до робітничих мас майбутнього міста на Гарді»²¹.

Завдяки старанням П. В. Харламповича Первомайський музей вдалося зберегти, і вже на 1930/1931 р. до плану роботи установи було внесено проведення археологічних досліджень в околицях сіл Добре і Журавлинка (Голованівський р-н, Кіровоградська обл.), Орлове (Новоархангельський р-н, Кіровоградська обл.), Сабатинівка (Ульяновський р-н, Кіровоградська обл.), Любашівка (Любашівський р-н, Одеська обл.)²².

У 1932 р. П. В. Харлампович продовжив співпрацю з Бузькою археологічною експедицією. Він обійняв посаду члена наукової ради та асистента згідно із «Персональним складом Археологічної експедиції по дослідженню Побожжя», затвердженим 29 березня 1932 р.²³ У листі до Сектору науки НКО та керівника археологічної експедиції «по дослідженню Побожжя» він зазначав: «що 29 серпня – 6 вересня [1932 р.] я [П. В. Харлампович] разом з Т. М. Мовчанівським перевів археологічну розвідку «Жовтякової кручи» і с. Сабатинівці, Грушівського району. По краю кручи розкопано ділянку розміром 20×5 метрів, завглибшки до 2 м, дві траншеї і 2 шурфи. Ділянка дала надзвичайно багатий матеріал за часів передклясового суспільства (трипільська культура А)... Крім кручи досліджено берега р. Богу нижче кручи на 3 км, при чому було звернуто увагу на «Мельничанське поле», де ще 1931 р. виявлено неолітичну стацію»²⁴.

Того ж 1932 р. П. В. Харлампович був зарахований основним науковим співробітником Райковецької державної археологічної експедиції (Бердичівський р-н, Житомирська обл.) (керівник

Т.М. Мовчанівський)²⁵ і невдовзі отримав пропозицію О.С. Федоровського очолити нумізматичний кабінет Українського науково-дослідного інституту матеріальної культури (УІМК) (м. Харків). У листі до Сектора науки НКО від 13 червня 1932 р. директор УІМК зазначав, що «єдиний час, коли може здати колишній завідатель нумізматичного кабінету УІМК т. Спаський цей кабінет майбутньому завідателю т. Харламповичу це 1–15 липня ц. р. ...»²⁶.

31 січня 1933 р. Пленум ВУАК ухвалив обрати П. В. Харламповича дійсним членом установи за умови брати «неодмінну участь в конкретній науково-дослідчій роботі за його [ВУАК] пляновими завданнями»²⁷.

На жаль, подальша науково-дослідна діяльність Первомайського музею, як і доля П.В. Харламповича після 1933 р., не відображена в архівних матеріалах, які збереглися до сьогодні. В.С. Вяргей зазначає, що П.В. Харлампович був звинувачений у націонал-демократизмі та репресований²⁸.

Викладений матеріал дає можливість відтворити картину археологічних досліджень краєзнавчого музею Першомайщини як конкретного, локального вияву розвитку музейної археології УСРР. Впродовж другої половини 1920-х – початку 1930-х рр. музей був осередком краєзнавчих досліджень регіону, у тому числі й археологічних. Завдяки науково-дослідній діяльності директора установи П. В. Харламповича були зафіксовані, зареєстровані й часткового досліджені археологічні пам'ятки в межах сучасних Первомайського р-ну Миколаївської, Голованівського, Новоархангельського, Ульяновського р-нів Кіровоградської, Любашівського р-ну Одеської областей. Провідною формою польових археологічних робіт були розвідки, що пояснювалось браком відповідного фінансування й часу на проведення систематичних стаціонарних розкопок. На жаль, доля більшості археологічних матеріалів, здобутих дослідженнями другої половини 1920-х – початку 1930-х рр., лишається невідомою, вимагаючи подальших наукових досліджень регіональної історії археології. Скоріш за все, понад 20 тис. музейних експонатів були знищені під час Другої світової війни.

¹ Товкайло М.Т. Репресована стаття П.В. Харламповича 1931 року- перша наукова праця з неоліту Побужжя // Кам'яна доба. – К., 2007. – Вип. 10. – С. 222–227.

² Ласінська М.Ю. Археологічні пам'ятки Нижнього Побужжя у спеціалізованих виданнях Південної України // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 52. – Вип. 39: Історичні науки. – Миколаїв, 2006. – С. 93–101; Ласінська М.Ю. Дослідження археологічних пам'яток Нижнього Побужжя науковим загалом Південної України у першій третині ХХ ст. // Історія археології: дослідники та наукові центри. – К., 2012. – С. 148–154. – (Археологія і давня історія України, Вип. 9).

³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі

- ЦДАВО України), ф. 166, оп. 9, спр. 1508, арк. 119.
- ⁴ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 8, спр. 443, арк. 68.
- ⁵ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 1508, арк. 119.
- ⁶ Наука и научные работники СССР / сост. С. Ф. Ольденбург, Е. Ф. Карский. – Ленинград, 1928. – Ч. VI: Научные работники СССР без Москвы и Ленинграда. – 1928. – С. 453.
- ⁷ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 1508, арк. 123.
- ⁸ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 8, спр. 445, арк. 10.
- ⁹ Товкайло М.Т. Вказ. пр. – С. 226.
- ¹⁰ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 8, спр. 445, арк. 10.
- ¹¹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 8, спр. 443, арк. 68.
- ¹² Харлампович П. В. Матеріали з археології та історії Первомайщини // ВОКК. – 1930. – №. 4-5: Секція археологічна. – С. 65–85; Харлампович П.В. Розкопки курганів в околицях м. Первомайська // ВОКК. – 1930. – №. 4-5: Секція археологічна. – С. 147–151; Харлампович П.В. Монетні знахідки на Первомайщині // ВОКК. –1930. – № 4–5. – С. 153–154.
- ¹³ Науковий архів Інституту археології НАН України (далі НА ІА НАНУ), ф. ВУАК, спр. 573, 5 арк.; спр. 577, 4 арк.
- ¹⁴ НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 575, 2 арк.
- ¹⁵ НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 577, 4 арк.
- ¹⁶ НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 576, 3 арк.
- ¹⁷ Харлампович П. В. Матеріали з археології та історії Первомайщини. – С. 79.
- ¹⁸ Товкайло М.Т. Вказ. пр. – С. 228.
- ¹⁹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 1508, арк. 119.
- ²⁰ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 43, арк. 35.
- ²¹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 1507, арк. 170–171 зв.
- ²² ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 1508, арк. 122.
- ²³ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 1385, арк. 505.
- ²⁴ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 1382, арк. 37.
- ²⁵ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 1385, арк. 146.
- ²⁶ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 1385, арк. 165.
- ²⁷ НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 462, арк. 38.
- ²⁸ Вяргей В.С. Археалагічная навука ў Беларускай ССР 1919–1941 гг. – Мінск, 1992. – С. 14, 25.